

TRANSICIONS, drets humans i reconciliació nacional

Ludolfo Paramio Unitat de Polítiques Comparades, CSIC

Un canvi qualitatiu ▶ Els autors Guillermo O'Donnell i Phillippe Schmitter, en les seves conclusions a l'obra col·lectiva *Transiciones desde un régimen autoritario* (1986), es plantejaven el problema de les violacions dels drets humans com un tema delicat de resoldre durant una transició cap a la democràcia. Jutjar a aquells que havien comès crims podia provocar una reacció corporativa de les forces armades o dels sectors més vinculats a la repressió, posant en perill el retorn a la democràcia. Però tampoc es podien ignorar els fets passats, ja que això hagués causat indignació entre la nova opinió pública democràtica, la qual cosa portava als autors a subratllar, amb un punt d'ironia, que la moral en la vida pública ja no tenia un paper tan secundari com en temps de Maquiavel.

D'aquesta reflexió se'n poden extreure algunes conclusions. La primera és que el problema (la violació) dels drets humans enfronta als qui protagonitzen o pretenen consolidar una transició democràtica amb el doble desafiament de sancionar aquells delictes sense posar en perill el propi procés democràtic, i que aquest desafiament es torna tant o més complex com més gran és la possibilitat que qualsevol estratègia que s'adopti condueixi a conseqüències indesitjables. La segona, derivada de la referència –probablement injusta– a Maquiavel, és que, malgrat que la capacitat social d'oblit pot augmentar amb el temps, l'exigència moral de l'opinió pública s'ha anat incrementant al llarg de la història.

La primera qüestió és ben coneguda i ocupa la major part de l'espai de qualsevol reflexió sobre aquest problema. La segona, en canvi, ha guanyat substancialment importància, segons el nostre parer, i no és segur que haguem copsat el seu abast. Hi ha dues imatges del 2000 que resumeixen el que està succeint: la primera és la d'un presumpte torturador de la dictadura argentina de 1976-1983, el qual és descobert a Mèxic i és detingut quan intentava fugir precisament cap a Argentina, ja que només en aquest país podia evitar que el jutgessin pels seus delictes, gràcies a les lleis d'*Obediència Devida* i de *Punto Final*, amb les quals el president Raúl Alfonsín va intentar posar fi a les intencions colpistes que amenaçaven la democràcia restaurada. La segona imatge és la del general Augusto Pinochet, a Xile, processat per la seva responsabilitat en els crims comesos pels seus subordinats. Els seus advocats tracten d'evitar que sigui jutjat, però la situació ha canviat notablement des que va ser detingut a Londres i tornar a Xile es va convertir en la seva màxima aspiració, país on suposadament no podia ser jutjat. Ara ja sap que fora de Xile el persegueixen, i també que a Xile el blindatge legal dels fets ocorreguts fins al 1986 és insuficient: els seus homes estan confessant, delatant als seus superiors, i ell no pot escapar de la seva pròpia responsabilitat.

El raonament d'O'Donnell y Schmitter es va plantejar en un món en el qual l'opinió pública podia no acceptar la impunitat dels repressors, però aquesta impunitat encara es podia imposar per llei. Avui, només catorze anys després, aquell món ja no existeix i per tant alguns arguments de llavors han perdut el seu sentit. Ens estem endinsant en un nou horitzó en el qual no hi ha cap garantia d'impunitat i el recurs al terror per part d'un Govern deixa de ser una estratègia possible i justificable a posteriori, en funció de l'excepcionalitat de les circumstàncies o de la importància del que està en joc. Només l'oblit –l'oblit real i no políticament imposat– pot salvar a qui ha comès crims contra els drets humans. I sabem, pel cas dels criminals nazis, que aquest oblit és un vel que pot esquinçar-se fàcilment si una sola persona es nega a oblidar.

Els equilibris de la transició ▶ Es pren molt sovint la transició espanyola com a exemple de resolució feliç del problema. L'amnistia que va acompanyar l'aprovació de la Constitució el 1978 és fruit d'un ampli consens i és ben acceptada per l'opinió pública.



Hi ha diverses raons que ho han fet possible i la primera –i més citada– és la distància de quaranta anys que separa la transició de la guerra civil. Els moments més durs de la repressió ja són història, molts dels seus protagonistes han mort. Però aquesta és només una cara de la moneda: l'altra és que durant la guerra civil es van produir fets terribles per les dues parts i l'oposició democràtica hereva del bàndol republicà no desitja tampoc que aquells fets es recordin. Hi hauria fins i tot un altre argument en aquest sentit: des dels anys seixanta ha sorgit una violència d'oposició –ETA i FRAP– que ha donat origen a tortures i afusallaments, però que també té indubtables responsabilitats penals.

Aquest segon tipus de fets, tanmateix, només expliquen que cap dels actors polítics de la transició tingués interès en obrir un procés de recerca de responsabilitats de les violacions dels drets humans en el passat. Però no permeten entendre el motiu pel qual l'opinió pública no va plantejar exigències en aquest sentit. Aquí ni tan sols l'antiguitat dels fets més greus és suficient per donar una explicació, perquè en molts casos n'hi havia una memòria viva. La raó més profunda sembla haver estat doble: tant els actors polítics com la immensa majoria dels ciutadans estaven d'acord des d'un principi en la conveniència de fer taula rasa del passat: existia una voluntat col·lectiva de començar des de zero.

Aquest és un fenomen més aviat singular que limita seriosament la suposada exemplaritat de la transició espanyola: no es pot generalitzar una cosa que reposa sobre unes circumstàncies tan excepcionals.

I el cas espanyol només s'explica en funció del fracàs de la II República, de la qual no es volia repetir ni l'experiència ni el desastrós final, i del rebuig cultural cap al propi passat de les generacions nascudes o criades durant els anys del desenvolupament econòmic.

Els que coneixien el passat no el volien tornar a repetir, i els que no ho havien viscut ni tan sols es plantejaven aclarir les responsabilitats per uns fets que consideraven aliens a la seva realitat. En definitiva, ningú volia hipotecar el futur, l'excepcional oportunitat que s'obria per al país, tornant a mirar cap al passat.

El caràcter universal de l'amnistia, i el consens entre els ciutadans i els actors polítics sobre la necessitat de començar de zero, són probablement les raons de l'èxit de la transició en aquest aspecte. Es pot discutir, per cert, si la continuïtat del terrorisme no limita aquest

èxit i si una de les claus d'aquesta continuïtat no va ser el fet que la primera generació d'ETA quedés en llibertat sense que al País Basc s'hagués assumit el marc constitucional. Però sembla lògic pensar que el fet d'haver introduït qualsevol excepció en la universalitat de l'amnistia hauria fet més vulnerable la democràcia, sense contribuir en absolut a la resolució del problema: una altra cosa és la responsabilitat històrica dels actors, que en negar el seu suport a la Constitució van subministrar un ajut ideològic a la continuïtat del terrorisme.

Però el cas espanyol no és freqüent. En la majoria de les transicions a la democràcia es donen circumstàncies que dificulten una amnistia universal. En primer lloc, la proximitat en el temps de les violacions dels drets humans, en segon lloc, l'espectacular assimetria d'aquestes violacions. Fins i tot en el cas argentí, en el qual va existir una violència guerrillera amb serioses responsabilitats, la brutalitat de les repressions els primers anys de la dictadura va ser tan massiva i desproporcionada a qualsevol suposada justificació militar que l'oblit es feia impossible.

Els processos de Xile i d'Argentina es poden prendre com a exemples d'estratègies diferents davant el passat. A Argentina es pretenia en primer lloc aclarir els fets –a través de l'informe de la *Comisión Sábato*– i després depurar responsabilitats. El judici a les *Juntas Militares* i als principals responsables havia d'establir un precedent per tal d'evitar tant la temptació de nous cops militars com la repetició (*nunca más*) del fets atroços que havien succeït sobretot durant els primers anys de l'última dictadura. I es pensava en aplicar una justícia ràpida i limitada, sense pretendre portar a judici el conjunt de les forces armades.

A Xile, en canvi, el règim s'havia blindat prèviament davant de les seves responsabilitats mitjançant una amnistia, i conservava a més el poder institucional per tal que aquesta es complís: la transició a la democràcia es va fer dins del marc de la Constitució de 1980, el nou marc institucional introduït pel "pinochetisme". Per tant, l'estratègia del president Aylwin va ser crear una comissió que investigués el que havia succeït, que reconstruís els fets de la repressió per tal que poguessin ser reconeguts no només pels qui l'havien patit, sinó també pels qui l'havien impulsat o s'havien negat a veure-la. No hi havia expectatives que aquells fets poguessin ser jutjats, però es pretenia que el coneixement d'aquell passat servís per a què els xilens es reconciliessin en el futur.

Parlar de dues estratègies diferents pot conduir a l'error: la forma en què el règim militar va caure a Argentina –després de la derrota de les Malvinas– va permetre portar a judici als caps de les Juntes, fet que era impossible a Xile, per la manera que s'havia produït la transició. Des d'aquestes dues condicions de partida tan diferents, els presidents Alfonsín i Aylwin es van proposar arribar al màxim que es podia en cadascuna de les situacions, d'acord amb les seves conviccions i les exigències de l'opinió pública democràtica. La paradoxa és que allà on es va poder avançar més inicialment, a Argentina, es va produir després un important retrocés –amb les lleis d'*Obediencia Debida* i *Punto Final*, en temps d'Alfonsín, més els posteriors indults de Menem–, mentre que a Xile, després d'uns avenços molt graduals, s'ha arribat finalment al processament de Pinochet.

Aquesta paradoxa és conseqüència de la falta de col·laboració institucional a la qual va haver de fer front Alfonsín. Els simpatitzants i col·laboradors de la dictadura van aconseguir presentar l'exigència de responsabilitats com un procés al conjunt de les forces armades. Els tribunals castrenses es van negar a assumir la tasca de la depuració, i el Congrés va impedir delimitar els judicis: una successió il·limitada de processaments va reforçar el sentiment corporatiu i va contribuir de forma decisiva a una sèrie d'intents colpistes que el Govern –molt debilitat per la mala situació econòmica– va tenir serioses dificultats per aturar.

Qüestions de principi ▶ La moralitat del cas argentí seria que un procés obert, sense límits fixats anticipadament, provoca resistències molt serioses dins de les forces armades i els seus col·laboradors, si la institució com a tal es manté. Per tant, només es pot dur a terme una exigència massiva de responsabilitats quan les institucions responsables de la repressió han quedat desmantellades. Però cal preguntar-se si aquesta exigència massiva té sentit. La resposta que tots tendim a donar és que sí, que qui ha torturat i assassinat amb les seves mans no és millor que qui ha donat l'ordre o ha deixat fer: el problema és saber on ha de començar el judici legal més enllà de la condemna moral.

Pensant en el bé comú, l'exigència de responsabilitats ha de cercar, abans de tot, que uns fets odiosos i que el règim que els va fer possible no es puguin tornar a repetir. Quan es tracta d'un genocidi, en sentit estricte, és evident que no n'hi ha prou amb castigar als responsables polítics, sinó que cal anar més enllà. Quan tota una institució s'ha contaminat de fets criminals, sembla desitjable dissoldre-la. A partir d'aquesta lògica, es tracta de veure, en cada cas, fins on permet arribar la relació de forces. Sembla obvi que com més gran sigui la continuïtat institucional, més acotada haurà de ser l'exigència de responsabilitats per tal d'evitar posar en perill el nou règim democràtic.

Però les coses són molt diferents allà on el règim s'ha col·lapsat enmig del descrèdit més gran i les seves institucions han quedat desmantellades. En molts dels antics països de l'Est no existeix, en els primers anys de règim democràtic, cap força que pugui frenar una exigència massiva de responsabilitats a tots els que van col·laborar amb l'antic règim. I en aquest context, el problema és l'invers: és el propi règim democràtic qui ha d'autolimitar-se, qui ha de traçar una ratlla a partir de la qual no es prossegueixi amb la persecució judicial. El primer criteri ha de ser establir les bases d'una societat sense vençuts: no es pot crear una societat democràtica castigant o excloent a tots els que van col·laborar activament amb un règim totalitari, sobretot quan la majoria dels ciutadans també hi van col·laborar, més o menys involuntàriament, a través de la seva passivitat.

Traduir la culpabilitat política en culpabilitat moral és sempre arriscat. Reduir-les ambdues a un càstig penal pot arribar a ser absurd, i provocar una dinàmica de venjança i revenja que debiliti per molts anys el clima de convivència de la nova democràcia, allunyant la llibertat i la tolerància. D'altra banda, és força evident que una dinàmica d'exigència massiva de responsabilitats es presta especialment a les venjances interessades i a la utilització del principi de justícia al servei de les fòbies personals o col·lectives. No és aquest un bon

començament per a una societat que vol arribar a conviure en llibertat: la lògica de la reconciliació nacional ha d'imposar límits a la recerca de la justícia.

La línia divisòria passa pels drets humans. Els qui hagin torturat o assassinat haurien de pagar per aquests fets, també per evitar que en la memòria col·lectiva de la societat persisteixi l'ombra d'una germandat de criminals ocults, els quals han aconseguit evitar el càstig de les seves culpes i coexisteixen amb la resta de ciutadans. Però és força evident que aquí també opera un principi elemental de justícia: és millor que escapin cent culpables abans de castigar un sol innocent. El risc de sancions col·lectives, o de processos oberts que mantinguin baix l'estigma de la pressumpta culpa a col·lectius amplis per temps indefinit, hauria d'aconsejar en aquests casos una certa cautela, incloent-hi el possible recurs a l'amnistia.

Fins fa pocs anys, deixar aquí les coses podia ser simplement ben intencionat, una mostra de resignació davant del fet que aquest segle que ha acabat ha vist massa fets atroços perquè sigui possible fer justícia, o, encara menys, compensar les seves conseqüències.

Però avui es pot pensar que estem a l'inici d'un segle diferent, en el qual les violacions dels drets humans podran ser perseguides més enllà de les barreres nacionals i de les garanties que es donin o es puguin arrencar dels seus responsables.

I que, encara que la lògica del bon govern limiti les exigències de responsabilitats, els qui hagin comès crims ja sempre tindran el temor de ser atrapats per la justícia. ■